

І. Ф. Ковальова

ДНІПРОГЕСІВСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ 1927—1932 рр.

Розглянуто історію створення та діяльності першої вітчизняної новобудовної експедиції з дослідження пам'яток археології в зоні будівництва Дніпрогесу та Дніпровському Надпоріжжі.

Ключові слова: історія археології, охорона пам'яток, новобудовна експедиція, Дніпрогес, палеоліт, кам'яні споруди.

В історії кожної науки є свої героїчні часи, коли на перший план виходили особистості, спроможні повести за собою інших на подолання труднощів суспільного устрою, політичної системи чи рутинних тенденцій, діючих у самій науці. Такими героїчними часами в історії української археологічної науки були 20—30-ті рр. XX ст. позначені створенням та діяльністю першої новобудовної дніпрогесівської експедиції на чолі з академіком Д.І. Яворницьким [Ковалева, 1971].

Питання про необхідність археологічного обстеження району будівництва Дніпрогесу та Дніпровського Надпоріжжя між Дніпропетровськом та Запоріжжям виникло одночасно із затвердженням проекту. Це питання розглядалося ВУАК у 1925 р. та Комісією з представників музею ім. М.О. Поля, ІНО, гірничого інституту і Управлінням водного транспорту у 1926 р. У грудні 1926 р. «Докладну записку у справі історико-археологічного дослідження території Запоріжжя, де будуть провадитись роботи по Дніпровському електробудівництву» отримали РНК та Держплан України, однак питання фінансування залишалося невизначеним. Одночасно відомим археологом М.Я. Рудинським була підготовлена «Записка в справі археологічного дослідження Дніпрельстанівської території».

Головним завданням визначено роботи в галузі «палеоетнології», для здійснення яких потрібна була комплексність досліджень [НА ІА НАНУ, спр. 128, арк. 9].

В обстановці жвавої зацікавленості громадськості на спільному засіданні РНК, Економічної Ради УРСР та Комітету сприяння Дніпробуду 17.02.1927 р. затверджено створення Дніпрогесівської археологічної експедиції [ЩДАВО України, спр. 6, од. збер. 1308, арк. 131]. 2 березня 1927 р. Наркомос звернувся до Д.І. Яворницького: «Зная Вас как лучшего знатока археологии и истории Запорожья Наркомпрос УССР назначает Вас ответственным руководителем постоянного археологического надзора и археологических раскопок на территории Днепростроя». До звернення приєднався ВУАК у листі від 5.03.1927 р.: «... Ваше участие в исследованиях и Ваше руководство не должны ограничиваться одною археологиею и историей, а должны распространяться и на другие области» [Архів ДНІМ, спр. 773, арк. 17]. Однак, через обмаль коштів задекларована комплексність досліджень була неможливою. З плану досліджень навіть виключалися Стрільча Скеля та інші «високі» острови, яким безпосередньо не загрожувало затоплення. Циркулярним листом від 23.04.1930 р. рекомендувалося не розгортати експедиційні дослідження, а гроші «витрачати як можливо економніше». І без того невисокі ставки науковців — 160 крб. для старшого археолога та 80 крб. — асистента, було знижено. А.В. Добровольський писав: «Умови праці в експедиції по 16—18 годин за добу при надзвичайній дороговизні в напівпустих селах <...> дуже тяжкі». Про умови життя свідчать

також листи В.С. Соляника, В.А. Грінченка, П.І. Смолічева [НА ІА НАНУ, ф. 166 спр. 31, арк. 12; спр. 52, арк. 88; спр. 5-а, арк. 4].

Гостро постало питання про забезпечення експедиції науковими кадрами. У 1927—1929 рр. головний тягар припадав на дніпропетровську групу, до якої входили, крім Д.І. Яворницького, професори М.В. Бричкевич та В.О. Пахоменко, наукові співробітники П.А. Козар, П.Є. Матвієвський, В.В. Білий, Е.О. Федорович. До експедиції було запрошено співробітників музеїв України: А.В. Добровольського (Херсон), П.І. Смолічева (Чернігів), Ф.М. Кіранова (Нікополь), М.Я. Рудинського (Київ), М.О. Міллера та інших.

У діяльності Дніпрогесівської експедиції нами виокремлено три етапи, кожен з котрих має свої особливості [Ковальова, 2003, с. 4—13]. Незважаючи на труднощі, експедиція стала школою археологічної майстерності, в якій виховувалися майбутні кадри української археології. За науковим значенням здобуті Дніпрогесівською експедицією спостереження та матеріали на багато десятиріч визначили розвиток археологічної науки і до сьогодні не втратили свого значення. «Вже зараз можна сказати, — писав Д. І. Яворницький у 1932 р., — що 40 тис. знайдених експедицією експонатів змінюють первісну історію людства південно-східної Європи і саме тому весь науковий світ слідкує за роботами експедиції» [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 155, арк. 3].

Стисло зупинимось на головних напрямках та досягненнях експедиції. До них належить відкриття Надпорізького палеоліту. І.Ф. Левицьким та Т.Т. Теслею були досліджені місцезнаходження поблизу с. Петро-Свистунове, у балках Дубовій, Кайстровій, Осокорівій, багат шарова стоянка Ямбург та ін., всього — 19. А.В. Добровольському належить відкриття першої в Подніпров'ї мустьєрської пам'ятки поблизу с. Старі Кодаки.

Якщо до робіт Дніпрогесівської експедиції у Надпоріжжі не було відомо дійсно неолітичних пам'яток, сьогодні їх представляють Середній Стіг-І, ур. Собачки, Гадюча балка, Зелена Забора, Савран, о-ви Вовчок, Похилий, Виноградний, Перун, Дубовий, Кізлевий та ін. Провідне місце у дослідженнях з неолітичної тематики належить А.В. Добровольському [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 48; ф. Добровольського, 1955].

Працями експедиції у Дніпровському Надпоріжжі також було досліджено чисельні пам'ятки — поселення та поховання — доби енеоліту-бронзи, від славнозвісних Середнього Стогу-II і Стрільчої Скелі до поховальних споруд з каменю під курганами Кічкаського могильника. До речі, Д.І. Яворницький саме на матеріалах їхнього дослідження наполягав

на включенні до плану ВУАК теми «Мегаліт України» [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 415, арк. 25—37].

Скіфська проблематика не знайшла яскравого відображення в роботах експедиції. Досліджені скіфські поховання (50) належали рядовому населенню Степу, однак саме на цій підставі І.В. Яценко було запропоновано виділення локального Надпорізького варіанту, специфіку котрого визначає широке розповсюдження кам'яних споруд. Найраніше з поховань кургану № 25 Кічкаського могильника датується V ст. до н.е.

Вперше було відкрито і частково досліджено пам'ятки черняхівської культури — поселення та могильники у с. Привільне, Федорівка, Ігрень. Також вперше у 1929—1932 рр. відкрито алано-болгарські пам'ятки VII—IX ст. та великий ремісничий центр в б. Канцирка. М.О. Міллер зазначав: «Культура северокавказская (аланская) тут настолько яркая, что имеется основание считать, что этот народ <...> имел не временное пребывание, но постоянное» [НА ІА НАНУ, ф. 18, спр. 74, арк. 1—4]. Широко відома пам'ятка VII—VIII ст., znana під назвою Вознесенського скарбу, досліджена В.А. Грінченком у 1930 р. на території сучасного Запоріжжя. Стосовно її етнічної належності точиться довготривала дискусія.

Окрему групу становлять слов'янські поселення часів Київської Русі, відкриті поблизу Кічкаської переправи через Дніпро. А.В. Добровольський відзначав: «Словянські селища на Дніпрі — надзвичайно цікаве явище в археологічній дійсності нашого Півдня». За часом близькі до них половецькі поховання у курганах XI—XII ст.

Найменше інформації в документах експедиції представлено відносно пам'яток козацько-українського часу, пояснення чому слід шукати у звинуваченнях Д.І. Яворницького в «українському націоналізмі». Згадуються козацькі поховання в трунах поблизу сс. Новоолександрівка, Військове, Нікольське, Любимівка, Кодацька фортеця та Усть-Самарський ретраншемент.

Навіть стислий огляд переконує нас у вагомості відкриттів Дніпрогесівської експедиції. Багаторічні праці в зоні будівництва та затоплення мали ще один аспект — вони емпіричним шляхом визначали напрямки пам'яткоохоронної політики держави, сприяли створенню законодавчої бази подальших робіт на новобудовах. Біографічні відомості про учасників робіт Дніпрогесівської експедиції, їх польову та публікаційну діяльність [Ляшко, 2003, с. 14—27; Руденко, 2011, с. 152—180] засвідчують перспективність створення багатопрофільних колективів спеціалістів, об'єднаних спільною метою.

Архів ДНІМ (Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького), спр. 773, арк. 17.

Ковалева І. Ф. Днепрогэсовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927—1932 гг.: дисс. ... канд. ист. наук.: 07.00.06 / Ирина Федоровна Ковалева. — Дніпропетровськ, 1971.

Ковалева І. Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927—1933 / І. Ф. Ковалева // Проблеми археології Подніпров'я. — 2003. — С. 4—13.

Ляшко С. Н. Днепрогэсовская археологическая экспедиция 1927—1933 гг. и ее роль в развитии отечественной археологической науки / С. Н. Ляшко // Проблеми археології Подніпров'я. — 2003. — С. 14—27.

Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України (далі НА ІА НАНУ) спр. 128, арк. 9

НА ІА НАНУ ф. 18, спр. 48;

НА ІА НАНУ ф. 18, спр. 74, арк. 1—4

НА ІА НАНУ ф. 18, спр. 155, арк. 3

НА ІА НАНУ ф. 166 спр. 31, арк. 12; спр. 52, арк. 88; спр. 5-а, арк. 4

НА ІА НАНУ ф. ВУАК, спр. 415, арк. 25—37

НА ІА НАНУ ф. Добровольського, 1955

Руденко Г.Г. Археологія у краєзнавстві Катеринославщини (друга пол. ХІХ ст. — поч. 30-х рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.06 / Ганна Григорівна Руденко. — Дніпропетровськ, 2011.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України спр. 6, од. збер. 1308, арк. 131

І. Ф. Ковалева

ДНЕПРОГЕСОВСКАЯ
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ
1927—1932 гг.

Рассматривается организация и деятельность комплексной экспедиции, проводимой в Днепровском Надпорожье в 1927—1932 гг. в связи со строительством Днепрогэса. Анализируется организация работ, их финансирование, кадровый состав. Определен вклад первой новостроечной экспедиции в изучение археологических памятников Днепровского Надпорожья а также в последующее развитие законодательства в сфере охраны памятников в зонах новостроек.

I. Kovaleva

ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION FOR
DNIEPER HYDROELECTRIC STATION
IN 1927—1932

The article considers organization and activity of the complex expedition in 1927—1932 connected with Dnieper Hydroelectric Station construction. Work organization, financing, personnel structure are being analyzed. Paper defines contribution of first new-building expedition into studying archaeological sites of Dnieper Nadporizhya and subsequent development of the legislation in protection of archaeological sites in zones of new constructions.